

Från Auschwitz till Täby Kyrkby

Svenska elever möter överlevande från Förintelsen

Text Katarina Bjärvall Bild Robert Blombäck

Ferenc Göndör överlevde Auschwitz. Sedan 30 år tillbaka besöker han svenska skolor och berättar. Vad händer i hans möten med eleverna? PM följde med Ferenc Göndör till Täby norr om Stockholm och samtalande med lärare och elever om Förintelsen – i historien och i samtiden.

Klockan är kvart över åtta en torsdagsmorgon i Täby Kyrkby. Borden i Skolhagenskolans matsal har skjutits undan och drygt hundra stolar radats upp. Fyra klasser ur årskurs 9 väller in och fyller raderna framifrån. En tjej skickar sms, en kille gäspar. Det är utkylt och dunkelt; värmesystemet är ur funktion och ingen kommer på tanken att tända lamporna. Så sätter sig en mycket gammal man på en stol nedanför scenen. Eleverna sträcker på sig och stillnar i ett läge där de kan hålla kvar en skymt av honom mellan kompisarna i raderna framför. Och de lyssnar när han talar:

– Jag vill berätta vad jag upplevde när jag var i er ålder, 15, 16, 17 år... Stjärnan skulle vara kanariegul och sitta ovanpå hjärtat, om juden flydde skulle man se var man skulle skjuta... Dörren till tågagnen stängdes, låstes och plomberades – det ljudet minns jag så väl... Jag frågade: Var får jag träffa min mamma? Där, sade soldaten och pekade mot himlen... Varje dag fick vi bära tillbaka några som var ihjälslagna... Det var den bästa soppan jag hade ätit i mitt liv... Min vän dog, jag ville inte leva längre, jag hade kommit för att dö... Då förstod vi att det var amerikanska soldater...

Ferenc Göndör är som uppstigen ur historiebokens svåraste kapitel. Han hölls år 1944-45 fången först i Auschwitz och sedan i ett annat förintelseläger, Mauthausen. Han kom till Sverige 1949, gifte sig och fick barn och jobbade 35 år som tekniker på Sveriges Radio. Sedan slutet av 70-talet reser han runt till svenska skolor och berättar om tiden i lägren.

Sammanlagt har han gjort ett par tusen skolbesök och träffat flera hundra tusen elever i årskurs 9 och gymnasiet. För lärare innebär det en unik möjlighet att slå en

bro mellan då och nu; mellan där och här; mellan vänskap, längtan och förtvivlan innanför taggtråd en krigsvinter och mellan liknande – faktiskt – känslor i Sverige år 2008.

Jag mötte Ferenc första gången i mitten av 80-talet när han besökte min klass på gymnasiet. Det var en stark upplevelse. Nästa gång jag träffade honom var över 20 år senare, i vintras, när jag joggade runt sjön Trekanten strax söder om Stockholm. Jag hade sett honom flera gånger, en liten bräcklig fågel böjd över en rullator, och den här gången stannade jag. När jag hade svarat på frågan vad jag jobbade med sade Ferenc:

– Intervjua mig.

Ferenc är 80 år idag. Han har en gammal mans svårighet att artikulera och måste torka saliv från underläppen då och då, men han har en stark röst och låter händerna tala i livfulla gester. Hans berättelse illustreras också av grovkorniga svartvita diabilder som hans hustru Eugenia Göndör, överlevande från nazisternas ghetto för judar i polska Warszawa, trycker fram.

Den här dagen på Skolhagenskolan viker elevernas uppmärksamhet inte en enda av de 90 minuter han talar.

– Det är er plikt, avslutar han i matsalen, att se till att det aldrig händer igen. Lyssna på en gammal mans råd: Hata aldrig.

Från matsalen slussas Ferenc och Eugenia vidare till ett klassrum där de får träffa två niondeklasser i taget. Elevernas frågor är genomtänkta och ibland mycket personliga. Stämningen präglas av ömsesidig respekt; eleverna flackar lite nervöst mellan "du" och "ni" och Ferenc berömmar flera frågeställare för deras kloka tankar.

– Hur har du kunnat bearbeta detta och få en så glad attityd till livet? frågar en pojke.

– Jag har haft ett underbart och rikt liv i det här landet, fått världens finaste flicka (en blick på Eugenia) och haft världens bästa jobb. Och än idag finns det skolor dit jag får komma och säga vad jag vill i 90 minuter, skulle inte jag vara glad då?

– Har du inte mardrömmar? frågar en flicka.

– Det kan hända, svarar Ferenc. Men när jag vaknar ligger jag i en bred härlig säng med duntäcke och dunkudde och bredvid mig ligger någon och sussar. Jag stiger upp, jag går på toaletten och jag njuter av att det inte luktar illa, att det finns varmt vatten i kranen och att handduken är så skön.

Han ler med sprittande blick.

Efteråt stiger många elever fram och köper hans självbiografiska bok, *A-6171*. Och tre flickor ur sexan kommer in och ber försynt att bara få skaka hans hand.

Ferenc Göndör har kommit till Skolhagenskolan varje vår i över 20 år.

– Han talar tystare och otydligare för varje år, men eleverna är lika fascinerade ändå, säger Nils Sjögren, lärare i svenska och engelska, när jag några veckor senare sätter mig ned vid ett konferensbord med honom och tre av hans kollegor.

Ansvarig för Ferenc besök är SO-läraren Charlotte Thunman. Hon beskriver hur eleverna under vårterminen i nian får hela den historiska bakgrunden till Förintelsen, genom traditionella genomgångar och läroböcker men också genom filmer och material från Forum för levande historias hemsida. I ämnet svenska läser de samtidigt fack- och skönlitteratur på samma tema och i ämnena engelska och tyska både läser och skriver de om Förintelsen.

– Precis som alla lärare ska propagera mot alkohol och droger så ska vi också propagera mot våld, säger tyskläraren Christer Schödin.

Efter Ferenc besök leds temat vidare till nuet. Några grundfrågor är: Hur kan en enda människa få en sådan makt som Hitler hade? Skulle något liknande kunna hända idag? Finns det något liknande som pågår? Ingångarna är många, från den amerikanska filmen *The Wave*, som visar hur en lärare kan vilseleda sina elever, till flygblad som nynazistiska grupper har delat ut på skolan.

– I en klass, berättar Charlotte Thunman, finns det några elever som är ganska främlingsfientliga. Vi uppmuntrar dem att våga föra fram sina åsikter för annars kan man inte bemöta dem. Jag brukar fråga dem om man kan säga att människor är

dåliga för att de kommer från ett visst land. Nej, svarar de, inte om en person men om en hel grupp. Men då hade ju Hitler rätt, säger jag och då ser jag hur de andra i klassen bara ler när de förstår hur fel ett sådant tänkande är.

Och de främlingsfientliga då, hur reagerar de?

– De sitter tysta. Man kan ju hoppas att man sår ett frö.

Mats Thelvé, SO-lärare och biträdande rektor, brukar försöka få sina elever att se paralleller mellan nazismen och andra ytterlighetsideologier.

– Det gäller att känna igen fascismen även om den klär sig i en annan mantel. Det kan vara extrema muslimska grupper som har en mission där ett människoliv inte är så mycket värt, eller extrema miljöaktivister som tycker att jorden vore en bättre plats utan hälften av människorna.

Det är uppenbart att samtalen med eleverna blir politiska. Är det inte en svår balansgång? Mats Thelvé skrattar.

– Vi är vana vid att balansera, det klarar vi. Men visst är det ens egna värderingar som styr.

Charlotte Thunman ser fundersam ut.

– Jag hör nu att vi tar upp lite olika saker. Jag brukar försöka få dem att tänka på vad det kan finnas här hos oss, i vår tid, som nästa generation kanske kommer att tycka är helt oacceptabelt. Jag kan säga till eleverna: Era barn kanske kommer att fråga er hur ni kunde köpa alla billiga varor, tänkte ni inte på att de kanske var tillverkade av barn som satt fastkedjade vid vävstolar?

Frågor kring civilkurage har en given plats i temat. Charlotte Thunman har använt en film från Forum för levande historia där en flicka berättar hur hon skäms för att hon inte sade emot en vuxen som uttryckte sig främlingsfientligt. Den fungerar som ett avstamp för samtal kring hur man ska stiga ur rollen som åskådare. Ibland kommer eleverna med bra tips. En flicka berättade till exempel att hon, om hon inte vågade säga ifrån direkt, kunde börja tala högt och kritiskt om det som sagts med en kompis, så att den som talat skulle höra.

Lärarna är överens om vikten av att gå varsamt fram.

– De är väldigt mottagliga i den här åldern. Att de får alltför svåra skuldkänslor är inte bra, säger Charlotte Thunman.

Det finns också en gräns för hur dominerande temat Förintelsen får bli.

– Vi får inte kväva eleverna, då kan de sparka bakut och då får det motsatt effekt, säger Nils Sjögren.

Lärarna lämnar plats i konferensrummet för fem elever i nian. Trots att det gått flera veckor sedan Ferenc och Eugenias besök så är de fortfarande lite bländade.

– Det kändes coolt att träffa dem, säger Jacob Kosharis.

– Det kändes inte bara som skolarbete, det känns att det är på riktigt, säger Malin Hallberg.

Towe Heimklo nickar:

– I framtiden kommer ingen att få träffa någon som har överlevt Förintelsen.

– Då kommer det att vara coolt att träffa någon som har träffat någon som har överlevt, säger Jonathan Berglund och ler spjuveraktigt.

Men bortom känslan av att det var coolt finns två andra och tyngre: skuld och ilska.

– Jag hade skuldkänslor hela dagen, säger Malin. Jag tänkte att det finns de som har det lika dåligt i världen idag. Självtänkan kan jag bli sur och tänka "shit" om en tröja inte finns i min storlek. När jag tänker på det får jag jättemycket skuldkänslor.

Anton Mårtensson tycker att det känns frustrerande att tänka på att det finns människor som förnekar Förintelsen. Malin nickar instämmande:

– Jag blir arg för att det är så respektlöst mot alla dem som har genomlidit det här.

Även Jacob kände sig arg efter mötet.

– Jag blev arg för att det finns människor som sprider sådana tankar idag. Jag kände att jag måste få dem att förstå att sådana tankar kan de inte ha.

– Ja, säger Anton, man ska försöka argumentera emot. Kanske säga att "jag har träffat några invandrare och det var inget fel på dem". Fast ibland blir det typ grövre och grövre skämt och då är det svårt att bara säga stopp. Då är det lättare att försöka leda bort samtalet lite mer försiktigt.

De känslor av bottenlös förtvivlan som Ferenc och Eugenia upplevde, är de unika för Förintelsen eller kan det finnas människor idag som upplever något liknande? Jacob tänker genast på USA:s krigföring i Irak och Anton drar parallellen till USA:s behandling av fångar i Abu Ghraib-fängelset i Bagdad och i Guantanamo-lägret.

– Jag hörde på radion, säger Malin, att på Kuba kan den som bloggar om Kubas ledare bli torterad. Det liknar. Och en unge i sexan som blir mobbad av sina kompisar kan nog uppleva det likadant. Förutom att man inte fruktar för sitt liv.

– Ja, säger Jacob, till och med i Täby, av alla ställen, kan något barn må sämre än ett fattigt barn i Afrika. För barnet i Afrika kanske har en familj som bryr sig, det kanske inte alla har här.

– En prinsessa kan känna samma smärta, säger Malin.

– Sverige är ganska bortskämt, konstaterar Towe.

Har mötet med Ferenc och Eugenia förändrat något på djupet? Jonathan är tveksam.

– Hur lätt är det att förändra hela personligheten? Men visst är det något som påverkas lite. Nu är man en person som har hört om det här.

Så träffar jag Ferenc och Eugenia i deras hem i Liljeholmen. Soffgruppen är kornblå, på fönsterbrädan ligger två päron och mognar och där utanför slamrar grävmaskinerna trots att det är söndag. Ett parkeringsgarage med plats för 900 bilar måste bli klart innan den nya gallerian kan börja byggas. På matbordet ligger en stor röd resväska uppslagen; Ferenc och Eugenia packar för en resa till dottern i Israel.

Ferenc är trött. Skolbesöken frestar på. Näringsbristen under lägertiden har gett honom en neurologisk sjukdom som gör att nervändarna domnar. Inför varje besök

oroar han sig för att tvingas ställa in och svika eleverna. Natten innan sover han alltid dåligt. Ändå fortsätter han.

– Det enda sättet att bekämpa dagens ondska och morgondagens ondska, det är att minnas gårdagens ondska. Om bara 10 procent förstår mig så har jag lyckats, säger han.

– Inget gör så djupt intryck som det självupplevda, säger Eugenia. Eleverna blir berörda, de börjar läsa annat om Förintelsen och de blir intresserade av allt som har med förföljelse att göra.

Både Ferenc och Eugenia är också övertygade om att eleverna kan känna igen sig.

– Det helvete som var i Östeuropa under kriget har ingen motsvarighet, säger Eugenia, men det värsta lidandet är ändå alltid ens eget. En unge i Täby som kanske har föräldrar som sätter karriären före sina barn kan känna sig helt övergiven och förtvivlad. Man läser så mycket om ungdomar som begår självmord och flickor som skär sig, det måste ju betyda lidande!

Ferenc fortsätter:

– Och i en skola som Hjulstaskolan, där nästan alla elever är invandrare, kan det finnas dem som har gått igenom liknande saker. De ställer helt andra frågor där än i Täby. De frågar mycket om hur jag blir behandlad i Sverige. Hur kan man veta att du är jude, det syns ju inte – så kan afrikanska barn fråga.

Ferenc och Eugenia vill inte bara väcka engagemang mot nazism, antisemitism och rasism, de vill också få eleverna att se på sitt eget liv lite grann från sidan. Det är därför Ferenc berättar så detaljerat om sin upplevelse av att besöka en svensk toalett; han vill ge eleverna en chans att se det fantastiska i det självklara.

– Jag brukar be dem ta upp sin nyckel ur fickan och säga till dem att de ska gå hem och tacka sin mamma och pappa för att de har fått ett hem med allt välstånd som finns där.

Hur hanterar paret fientliga elever? Någon uttalad nynazist har de aldrig mött, däremot främlingsfientliga undertoner i enstaka frågor. Då står de alltid upp för det

mångkulturella samhället. Mer spänning har vid några tillfällen uppstått kring Israel-Palestina-frågan. Jag minns hur Ferenc vid besöket på min skola, Rudbecksskolan i Sollentuna, blev utsatt för kritik för Israels agerande i Mellanöstern. Ferenc är övertygad sionist och hårda ord fälldes; jag tyckte det var obehagligt att han – i mina ögon redan då en gammal och skör man – blev så ansatt.

Eugenia berättar att i en skola de besökte fanns det två anhängare till den militanta islamistiska Hamasrörelsen bland eleverna. Det blev en hård debatt men det slutade med att en av killarna kom fram och tackade och skakade hand.

Jag har läst Ferenc bok. Det finns tre föremål i den som jag minns: Hans mammas diamantörhängen, som hon gömde i en rakkrämstub och grävde ned under en syrenbuske innan nazisterna kom. Hans pappas klocka som han fick när pappan dog strax före krigsutbrottet. Och den judiska bönboken som Ferenc köpte för ett par skålar soppa av en annan fånge i Auschwitz.

Finns några av de sakerna kvar, frågar jag. Ferenc hämtar bönboken och klockan. Klockans visare har stannat på 14 minuter i tolv. Sidan 619-620 i bönboken har lossnat och knölat ihop sig, jag plattar ut den och lägger den rätt. Och Eugenia kommer in med örhängena på. De glittrar i det grå eftermiddagsljuset från fönstret.

Jag tänker på allt som dessa saker har varit med om. Den dag när Ferenc och Eugenia inte längre kan berätta så kommer denna erfarna materia att finnas kvar.

Ferenc ler, slår ut med händerna och rycker på sina smala axlar. Han har redan bokat in flera föredrag till våren 2009.

Faktaruta/Förintelsens offer berättar

Ferenc Göndör är inte ensam. Femton-tjugo medlemmar av föreningen *Förintelsens överlevande* är fortfarande aktiva som föreläsare på skolor och i andra sammanhang. Föreningen kan nås via hemsidan www.ffo.nu eller telefon 08-640 05 99.

Tillsammans med *Forum för levande historia* driver föreningen nu också ett projekt där barnbarn till överlevande tar över rollen som berättare och förmedlar erfarenheten från Förintelsen, se www.levandehistoria.se.